

Mühazirə №2(1)

Mövzu:Söz birləşmələri

Plan:

2.1.1.Söz birləşməsi haqqında ümumi məlumat;

2.1.2.Söz birləşmələri və söz;

2.1.3.Söz birləşməsi və mürəkkəb söz;

2.1.4.Söz birləşməsi və cümlə;

2.1.5.Sabit və sərbəst birləşmələr;

2.1.6.Söz birləşmələrinin quruluşu.

2.1. Söz birləşməsi haqqında ümumi məlumat

Sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri də söz birləşmələridir.Cümlə üçün söz ilə yanaşı,söz birləşməsi də tikinti materialıdır.Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin tədqiqi XX əsrin 50-60-cı illərindən başlamışdır.Bu sahədə M.Hüseynzadənin və Y.Seyidovun xidmətləri böyük olmuşdur.

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlib,predikativlik bildirməyən dil vahidləridir.Söz birləşmələri üçün iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqəsini vəhdətdə götürmək lazımdır.Burada məna və forma vəhdəti əsas şərtidir.Formanı əsas götürüb,mənanı unutmaq olmaz.Məsələn:qırmızı ləkə deyildiyi halda,gurultulu ləkə demək olmaz.Yaxud gurultulu səs deyildiyi halda,gurultulu ləkə demək olmaz.

2.2.Söz birləşmələri və söz

İki müstəqil mənalı sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən *mürəkkəb söz,söz birləşməsi və cümlə yaranır*.Mürəkkəb söz morfolojiyanın,söz birləşməsi və cümlə isə sintaksisin tədqiqat obyektidir.Söz birləşmələri nitq zəncirinin həlqələrinin sırasında sözlə cümlənin sərhəddində dayandığından onların (söz birləşmələrinin) sözlə,cümlə ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ortaya çıxır.

Söz birləşməsi ilə sözlər arasındakı oxşar xüsusiyyətlər vardır:

1.Söz birləşmələri də adi söz kimi nominativ funksiyaya malik olub,əşya və hadisələri adlandırır.Məsələn:*dağ,dəniz,küçə* sözləri kimi *Qafqaz dağları,Xəzər dənizi,Nizami küçəsi* ad bildirir.

2.Söz birləşmələri adi sözlər kimi cümlənin tikinti materialı olur.Məsələn:*təbiət vurğunu* birləşməsindəki sözlər söz birləşməsinin,*Təbiət vurğunuyam* cümləsindəki sözlər cümlənin tikinti materiallarıdır.

3.Sözlərdə olduğu kimi,söz birləşmələrinin də başlanğıc forması olur.Məsələn:*göyün ulduzu,göyün ulduzlarına,göyün ulduzlarının* və s. kimi birləşmələrdə *göyün ulduzu* başlanğıc forma kimi sayılır.

Söz birləşmələri ilə sözlər arasında oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı,aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

1.Söz leksik,söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır.Yəni söz əşya və hadisələri təklikdə,söz birləşməsi isə qrammatik əlaqə yolu ilə ifadə edir.

2.Sözün təklikdə mənası ümumi və geniş olur.Sözlə müqayisədə söz birləşməsinin mənası konkret olur.

3.Söz təklikdə omonim,sinonim və antonimliyə malik olur.Lakin söz birləşməsinin tərkibində sözlərin mənası konkretləşir.Sanki omonimlik,sinonimlik və antonimlikdən məhrum olur.

4.Sözlər səslər əsasında,söz birləşməsi isə sözlər əsasında formalaşır.

2.3.Söz birləşməsi və mürəkkəb söz

Dilimizdə sözlərin elə bir qrupu vardır ki,onlar öz xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələrinə oxşayırlar.Sözlərin bu qrupuna mürəkkəb sözlər daxildir.Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlər vardır:

1.Həm mürəkkəb sözlər,həm də söz birləşmələri ən azı iki sözün birləşməsi şəklində formalaşır.

2.Hər ikisinin tərəfləri nitq hissəsi ilə ifadə olunur.

3.Hər ikisinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr mövcuddur.

4.Hər ikisində sözlərin sıralanması mövcud olur və s.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsi üçün müəyyən müəyyən prinsiplər var.Bunlar aşağıdakılardır:

1.Mürəkkəb sözlərin tərəfləri birləşmədə bir məna,bir məfhum ifadə edir.Söz birləşmələrinin tərəfləri öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

2.Həm mürəkkəb söz,həm də söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə olur.Lakin mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq,söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqələr dinamik,mütəhərrik olur.

3.Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil suallara cavab verir.Məsələn:*xoş söz – necə söz? xoş nə?* Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə birlikdə bir suala cavab verir.Məsələn:*xoşbəxt necə? ağlabatan necə?*

4.Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil vurğuya malik olur.Məsələn:*xo's söz,məktəbə' gedə'n.*Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə bir baş vurğu ilə tələffüz olunur.Məsələn:*xoşbə'xt,ağlabata'n* və s.

2.4.Söz birləşməsi və cümlə

Söz birləşmələri cümlə ilə bir sıra oxşa və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

1.Həm söz birləşməsi,həm də cümlə real varlıqdan doğan münasibətləri bildirir.

2.Hər ikisi sözlər və nitq hissələri əsasında formalaşır.

3.Hər ikisi sintaktik əlaqələr əsasında qurulur.

4.Hər ikisində sözlərin sıralanması eyni olur.

Söz birləşmələri ilə cümlələr arasında çox mühüm fərqlər də var:

1.Cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir.Lakin heç bir söz birləşməsi bitmiş bir fikir ifadə etmir.Söz birləşməsindən fərqli olaraq cümlə bitkin intonasiyaya malik olur.

2.Söz birləşməsindən fərqi olaraq,cümlədə modallıqdan istifadə olunur.Danışanın söylədiyi fikrə münasibət bildirilir.

3.Cümlə bir sözdən ibarət olduğu halda,söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olmalıdır və s.

2.5.Sabit və sərbəst birləşmələr

Söz birləşməsi tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır:

1.Sabit birləşmələr;2.Sərbəst birləşmələr.

Sabit birləşmələr tarixən yaranmış və formalaşmışdır.Bunlar bir növ dildə hazır şəkildədir.Hazır şəkildə də dilin lüğət tərkibinə daxil olurlar.Sabit birləşmələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların tərəflərinin hər ikisininin,bəzəndə bir tərəfin məcazi

mənada işlənməsidir.Məsələn: *bel bağlamaq,dil tökmək,baş açmaq,köksünü ötürmək* və s.Sabit birləşmələr dildə frazeoloji vahidlər də adlanır.Ona görə də dilçiliyin frazeologiya şöbəsində öyrənilir.Sabit birləşmələrdən fərqli olaraq sərbəst birləşmələr dildə hazır şəkildə deyildir.Sərbəst birləşmələrin özləri yox,dildə quruluş modelləri,qəlibləri olur.Nitq prosesində həmin qəliblərə uyğun olaraq sərbəst birləşmələr qurulur.Sərbəst birləşmələrin bir xüsusiyyəti də onun tərəflərinin həqiqi mənada işlənməsidir.Məsələn:*evin qapısı,evə gələndə,kitabı oxumaq,oxumaqın faydası* və s.Sintaksisdə hər cür birləşmədən deyil,yalnız bu cür sərbəst birləşmələrdən danışılır.

2.6.Söz birləşmələrinin quruluşu

Söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır.Sadə söz birləşməsi iki müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi yolu ilə yaranır.Məsələn:*kitabı oxumaq,universitet tələbəsi,kəndin sakini,aşağı düşən dəstəyi götürən,bizə gələndə* və s.

Bəzən sadə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında köməkçi söz (qoşma) işləne bilir.Belə halda qoşa birinci tərəflə birgə götürülür.Birləşmə isə quruluşca yenə də sadə olaraq qalır.Məsələn *evə tərəf getmək*.

Mürəkkəb birləşmələr isə üç və daha artıq müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır.Mürəkkəb söz birləşməsi sözlərin çoxluğu və fikrin zənginliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir.Mürəkkəb söz birləşmələri özləri də bir neçə əsasda qurulur:

1.Mürəkkəb söz birləşmələrinin bir əsas,bir neçə asılı tərəfi olur.Asılı tərəflərin hər biri birbaşa əsas tərəfə tabe olur.Məsələn:*dünənki həmin qərribə hadisə,məktubları çatanda evə gətirmək,bir neçə dəst ipək paltar,əлиндəki o səbər,mülayim xasiyyətli bir qoca arvad* və s.

2.Mürəkkəb quruluşlu söz birləşməsinin bir neçə asılı tərəfi birbaşa əsas tərəfə tabe olmur.Onların bir qismi birləşmə daxilində başqa bir sözə tabe olur.Məsələn:*kitabları rəflərə düzəndə qapını açmaq,təzəcə evdən çıxanda dosta rast gəlmə* və s.

3.Mürəkkəb quruluşlu söz birləşmələrinin tərkibində üç və daha artıq söz iştirak edir.Bunlar zəncirvari şəkildə,qarşılıqlı tabelilik əsasında bir-birindən asılı olur. Məsələn:*universitet tələbəsinin dərs kitabı,filologiya fakültəsinin tələbəsi,mədəniyyət sarayının daş divarları* və s.Bəzən birləşmələrin tərəfindəki sözlərdən birinə aid birtərəfli əlaqədə olan söz də ola bilər.Məsələn:*dekan müavininin yaraşığı iş otağı* və s.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis).Bakı,"Adiloğlu",2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili.IV h.,Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb",2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,"Elm və Təhsil",2010

4.N.Abdullayeva.Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi.Bakı,ADPU-nun nəşri,1999

5.Y.Seyidov.Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri.Bakı,1992